УДК 94(477.7)«177/1783»:352.07 **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-04

ПОВІТОВІ ТА ПРОВІНЦІЙНІ ОРГАНИ ВЛАДИ АЗОВСЬКОЇ ТА НОВОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В ЗДІЙСНЕННІ КОЛОНІЗАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ (середина 1770-х – 1783 рр.)

І. В. Савченко
Запорізький національний університет
savchenkoiryna2017@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6914-5898

Ключові слова: повітові та провінційні органи влади, Азовська губернія, Новоросійська губернія, земський комісар, воєводська канцелярія.

У статті досліджується формування, структура та особливості функціонування повітових і провінційних органів влади Азовської та Новоросійської губерній на території колишніх Запорізьких Вольностей з середини 1770-х – 1783 рр. Проаналізовано процес запровадження імперського адміністративно-територіального устрою після зруйнування Запорізької Січі та роль провінційно-повітових органів влади у реалізації колонізаційної політики Російської імперії в Степовій Україні. Основну увагу приділено діяльності земських комісарів, повітових і провінційних канцелярій, а також інституту головного командира запорозьких земель. Показано, що саме на повітовому рівні відбувалася найбільш інтенсивна взаємодія нової адміністрації з запорізьким населенням, яка часто супроводжувалася конфліктами та спротивом нововведенням. Зроблено висновок, що провінційно-повітова система управління в Азовській та Новоросійській губерніях мала дещо спрощений і тимчасовий характер та була зорієнтована передусім на ліквідацію запорізької спадщини, встановлення імперського контролю й підготовку регіону до запровадження «Положень для управління губерніями» у 1783 р.

COUNTY AND PROVINCIAL AUTHORITIES OF THE AZOV AND NOVOROSSIIA GOVERNORATES IN THE IMPLEMENTATION OF COLONIAL POLICY (mid. 1770s – 1783)

I. V. Savchenko
Zaporizhzhia National University

Keywords: county and provincial authorities, Azov Governorate, Novorossiia Governorate, land commissioner, voivode chancellery.

The article examines the formation, structure, and specific features of the functioning of county (uyezd) and provincial administrative authorities of the Azov and Novorossiia governorates in the territory of the former Zaporizhian Liberties from the mid. 1770s to 1783. It analyzes the process of introducing the imperial administrative-territorial system after the destruction of the Zaporizhian Sich and the role of county and provincial authorities in implementing the colonial policy of the Russian Empire in Steppe Ukraine. Particular attention is paid to the activities of land commissioners, county and provincial chancelleries, as well as the institution of the chief commander of the Zaporizhian lands. It is demonstrated that the county level became the key arena of interaction between the new administration and the local Zaporizhian population, which was often accompanied by conflicts and resistance to administrative innovations. The article highlights personnel, financial, and organizational problems that complicated the functioning of the local administrative apparatus, including a shortage of officials, lack of funding, and the mismatch between the region's socio-economic conditions and the requirements of empire-wide reforms. The specific competences of county and

provincial institutions in the spheres of policing, fiscal administration, and judicial governance, as well as control over the movement and resettlement of the Zaporizhian population, are clarified. The study concludes that the county-provincial administrative system in the Azov and Novorossiia governorates was simplified and temporary in nature and was primarily aimed at eliminating the Zaporizhian administrative legacy, establishing imperial control, and preparing the region for the introduction of the viceroyalty system in 1783.

Після зруйнування Запорізької Січі одним з першочергових завдань імперської влади постало введення на території Вольностей загальнодержавного адміністративно-територіального устрою, який, підсилений розташуванням тут значних військових формувань, мав стати ключовим інструментом забезпечення експансії нової влади в регіоні та імперської колонізації. Важливу роль в новостворюваному устрої відігравали повітові та провінційні установи, на рівні яких відбувалася «рутинна» реалізація задуманих на рівні вищих та губернських органів влади планів. Вивчення структури, напрямів та методів діяльності провінційно-повітових органів влади є важливою складовою у поглибленні розуміння особливостей імперського адміністративної колонізації Степової України.

Проблематика впровадження та діяльності російських органів влади на півдні України у другій половині XVIII ст. на сьогодні привернула увагу досить представницького кола дослідників. Так, О. Панкєєв розглядав особливості формування губернської та повітової адміністрації, висвітлив соціальний склад та умови діяльності чиновництва Південної України останньої чверті XVIII ст.[1] А. Олененко[2], І. Савченко[3] розглянули структурні зміни повітових та провінційних органів влади. Окремих питань діяльності земських комісарів торкалися П. Бойко, В. Брехуненко[4], Р. Шиян[5]. Діяльність межовиків в Степовій Україні та окремі аспекти їх взаємодії з земськими комісарами було висвітлено в напрацюваннях А. Бойка[6].

Метою статті є комплексний аналіз формування, структури та функціонування повітових і провінційних органів влади Азовської та Новоросійської губерній у контексті здійснення колонізаційної політики Російської імперії в середині 1770-х – 1783 рр.

Головним завданням імперського провінційно-повітового апарату в Степовій Україні на початку останньої чверті XVIII ст. було вирішення питання запорізької спадщини. При цьому саме на рівні повітових установ відбувалося найбільше взаємодій місцевих органів влади з запорожцями, більшість з яких була вороже налаштована як до нової влади, так і до будь-яких змін традиційного устрою. Складнощів функціонуванню апарату на місцях додавало прагнення російської імперської влади якнайшвидше провести адміністративні зміни, інколи без чіткого та узгодженого на владних рівнях уявлення про їх зміст. Терміновість виникала як через імперські амбіції, так і через невпевненість у своїх позиціях в регіоні щодо Туреччини. Принаймні, до укладання Айнали-Кавакської конвенції у 1779 р. Проте палке прагнення імперської влади до змін не було підкріплено ні чітким планом дій, ні наявністю у місцевих та вищих органів влади комплексного уявлення про сам регіон. Про відсутність сформованих стратегій щодо адміністративного реформування

[1] Панкєєв О. Історичні умови формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття. *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 9–15; Панкєєв О. С. Джерела з історії губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. … канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.06. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2019.

[2] Олененко А. Особливості адміністративно-територіального устрою Азовської губернії. *Музейний вісник*. 2012. № 12. С. 95–101.

[3] Савченко І. Адміністративний устрій Азовської та Новоросійської губерній (1775–1783 рр.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2005. Т. 10. С. 259–282; Савченко І. Запорізька спадщина в діяльності місцевих установ Азовської та Новоросійської губерній. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 204–208.

[4] Брехуненко В., Бойко П. Гарбуз для «Новоросії». Вирок московських документів XVII–XIX ст. Київ : ФОП Брехуненко Н.А., 2025. 207 с.; Еволюція складу населення Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в описово-статистичних джерелах: збірник документів / Упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Ameліна. Львів : ЛНУ імені Івана Франка; Запоріжжя : АА Тандем, 2023. 584 с.

[5] Шиян Р. І. Діяльність земських комісарів на території колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки після ліквідації запорозького устрою. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. VI. С. 3–6.

[6] Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. Джерела з історії Південної України. Упорядник: А. Бойко. Т. 10. Запоріжжя, 2009. 434 с.

регіону певною мірою свідчать нераціональні рішення щодо територій, за якими землі між Дніпром та Бугом ще у лютому 1775 року відводилися розташованій на лівому березі Дніпра Азовській губернії. Такий поділ створював значні складнощі в адміністративній комунікації. Катериною ІІ в Маніфесті про ліквідацію Запорізької Січі всі Запорізькі Вольності декларативно передавалися Новоросійській губернії, яка просто не могла адміністративно їх «поглинути»[7]. Г. Потьомкін, як генерал-губернатор регіону, разом з губернаторами В. Чертковим та М. Муромцевим намагалися надолужити відсутність чіткої стратегії на початку імперського «адміністративного поглинення» Вольностей, активно розробляючи та впроваджуючи 1775–1776 рр. зміни адміністративно-територіального устрою, та це не позбавляло їх від недоліків.

Основою для функціонування нових органів влади мав стати імперський територіальний устрій. Запорізькі Вольності, за пропозицією місцевих губернаторів, восени 1775 р. було поділено між Азовською та Новоросійською губерніями. Основою їх територіального поділу були провінції та повіти, тож передбачалось зробити такий же територіальний устрій на території Запорізьких Вольностей. Та через брак часу та обережність (поки) щодо запорожців місцева влада у 1775 р. просто обмежилась перейменуванням паланок у повіти. Так після зруйнування Січі були призначені повітами паланки Самарська, Протовчанська, Личковська, Барвінкостінківська та Кальміуська в Азовській губернії. Надалі територіальний устрій ускладнювався і водночас втрачав колишні риси. Так, до складу Азовської губернії на 1777 р. входили Катеринінська, Бахмутська, Павлівська провінції (щоправда, проіснувала недовго), Торський, Дмитрієвський, Азовський, Керч-Єнікальський, Волновозький та Кінсьководський повіти[8]. Новоросійська губернія на 1776 р. складалася з Кременчуцького повіту, Єлизаветградської провінції, з Єлизаветградським, Крюківським, Катеринінським повітами; Полтавської провінції, до якої входили Полтавський та Новосанжарський повіти; Слов'янської провінції, до якої входили Слов'янський, Саксаганський, Інгульський повіти та Херсонської провінції, до якої входили Херсонський, Кизикерменський, Новопавлівський повіти[9].

Водночас, даний поділ також не був остаточним і до створення Катеринославського намісництва ще зазнав чимало змін, що свідчило про пошук оптимальної моделі територіального устрою.

У зв'язку з необхідністю складання штатів для губерній введення нових органів управління могло затриматися на досить довгий час. У той же час російський уряд не міг залишити населення Запорозьких Вольностей без контролю. Новоросійським губернатором М. Муромцевим було знайдено вихід у впровадженні посади головного командира запорозьких земель. У серпні 1775 р. М. Муромцевим було надіслано Г. Потьомкіну рапорт про призначення підполковника П. Норова комендантом Новосіченського ретраншементу та головним командиром запорозьких земель Новоросійської губернії[10].

М. Муромцевим було надано інструкцію П. Норову щодо його діяльності, укладену 27 липня 1775 р., з 23 пунктів[11]. Важливими напрямками діяльності головного командира були організація поліцейського контролю і нагляд за переміщенням населення та контроль щодо збору податків. Наказувалося вводити нові порядки поступово, по можливості задовольняти вмотивовані скарги запорізької старшини[12]. Для контролю щодо запорізького населення П. Норовим були призначені наглядачі до селищ з місцевої старшини, та десяцькі[13]. Також до новостворених провів тимчасово призначались так звані начальники, з козацької старшини. Так, начальником Новоселицького повіту став Сидір Білий, Личківського – Семен Юр'єв[14]. Діяльність П. Норова була оцінена як ефективна. В інструкції, яка згодом надавалась Слов'янській провінційній канцелярії, вказувалося, що їй нічого не треба змінювати стосовно встановленої П. Норовим адміністрації, а лише контролювати її діяльність[15].

[7] Полное собрание законов Росийской империи. Собрание Первое. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XX. 1034 с.

[8] Олененко А. Особливості адміністративно-територіального устрою Азовської губернії… С. 11; Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова на 1778 г. Санкт-Петербург, 1778. С. 351–357.

[9] Савченко І. Адміністративний устрій Азовської та Новоросійської губерній (1775–1783 рр.)… С. 262.

[10] Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття). Джерела з історії Південної України. Т. 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 177.

[11] Брехуненко В. Бойко П. Гарбуз для «Новоросії»… С. 201.

[12] Так само.

[13] Савченко І. Адміністративний устрій Азовської та Новоросійської губерній (1775–1783 рр.)… С. 262.

[14] Макидонов А. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века : [справочник] / А. Макидонов. Запорожье: Просвіта, 2011. С. 33.

[15] Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття)… С. 201–202.

У 1775 р. до повітів призначалися земські комісари з російських офіцерів. Земські комісари очолювали земські правління, до складу яких входили розсильні для виконання доручень, та канцелярські службовці[16]. У російському адміністративному апараті земські комісари – це головним чином збирачі податків та виконавці поліцейського управління. Однак цей перелік функцій не відповідав потребам щодо управління на території колишніх Запорізьких Вольностей. Тож земським комісарам, які заступали на свої посади на території колишніх паланок, було надано окремі інструкції. За інструкцією секунд-майору П. Горлинському, якого було направлено в грудні 1775 р. в Кальміуський повіт, до нього фактично переходили всі галузі управління повітом. Він повинен був займатися вирішенням дрібних судових справ, збором податків, видачею білетів на проїзд, відводом квартир військовим командам, заснуванням та утриманням пошт, доріг, переправ, та ін. Особливу увагу командир мав приділяти нагляду за настроями запорожців. Зазначимо, що перехід влади в повітах від запорізьких старшин, де вони були призначені начальниками П. Норовим, до земських комісарів, не завжди проходив безболісно: представники старшини не бажали залишатися осторонь управління регіоном[17].

По прибутті в повіт П. Горленський мав отримати від старшини земського правління відомість про населені пункти повіту. Також земський комісар мав організувати апарат контролю за місцевим населенням: «обрати» на кожні 3–5 зимівників отаманів, та десяцьких в селах на кожні 10–15 дворів. Їх головним обов'язком було наглядати за порядком і доносити про те земському комісару[18]. Таким чином утворювалася система контролю за запорізьким населенням, яка на повітовому рівні «замикалася» на земському комісарові. Зазначимо, що Петро Горленський до цих своїх обов'язків ставився сумлінно. Так, в своєму рапорті коменданту Олександрівської фортеці в січні 1776 р. він доносив на колишнього начальника Кальміуського повіту Якова Бершадського, до якого приїздили місцеві козаки та вели розмови, які приховували від спостерігачів земського комісара. «…слугам моїм наказувано було завжди їх розмов мимо ходячи дослуховуватися, але вони від них нічого підслухати мимохідь не могли, як тільки коли наближались, то цей Бершадський козакам казав: «Мовчить! Он йде москаль!»[19]. На запитання ж П. Горленського, навіщо приїздять козаки, Бершадський відповідав, що лише за гарячим вином.

В цей час губернська адміністрація ще остерігалася збурення невдоволення запорожців, або посилення їх виходу за кордон. Тож інструкція земському комісару була насичена вказівками, в яких відчувається обережність щодо запорожців, чи навіть більше – імітація врахування їх інтересів. На командира покладався розгляд судових справ, рішення по яким земської адміністрації чи отаманів не задовольнило запоріжців. Уряд навряд чи хвилювала доля правосуддя на запорізьких землях, але доки він не відчував себе тут впевнено, існувала потреба в створенні авторитету нової адміністрації, тож земський комісар мав засвоїти нові для себе обов'язки. Інколи захищати запорожців доводилось від представників нової влади. Як, до прикладу, це було у 1778 році у Саксаганському повіті з межовиком Степаном Івановим, який виконував свої обов'язки з розмежування землі так, що без усякого на те чинника місцевих мешканців «без усякої перед ним вигоди бив нещадно»[20].

Були у земських комісарів і обов'язки, не деталізовані в спеціальних інструкціях, але важливі Азовської та Новоросійської губерній, особливо на території колишніх паланок. Перш за все це стосувалося організаційного сприяння та контролю щодо роботи межовиків, які в 1770–1780-х рр. здійснювали величезну кількість межувань земель для нових власників. Це додавало чимало клопоту, та земські комісари були зацікавлені в роботі межовиків в повіті, оскільки без них різко зростала кількість поземельних суперечок, на які вони були змушені реагувати[21].

Окремим напрямом діяльності земських комісарів на колишніх Запорізьких Вольностях було переселення зимівчан до слобід. Оскільки мешкання запоріжців по зимівниках вкрай турбувало місцеві органи влади, впроваджувалися чисельні заходи для переведення їх до слобід. Заходи ці були малоуспішними, та, проте, місцева влада не «полишала надії», згодом, щоправда, все ж

[16] Савченко І. Адміністративний устрій Азовської та Новоросійської губерній (1775–1783 рр.)… С. 261.

[17] Панкєєв О. Козацький фактор у діяльності губернського та повітового чиновництва Південної України у другій половині XVIII століття. *Військо Запорозьке як символ свободи та незалежності: матеріали конференції 16–17 жовтня 2009 р*. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Т. XVI. С. 220.

[18] Савченко І. Запорізька спадщина в діяльності місцевих установ Азовської та Новоросійської губерній… С. 206.

[19] Еволюція складу населення Південної України… С. 121.

[20] Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття… С. 51.

[21] Так само. С. 57.

погоджуючись на створення слобід на місті зимівників[22]. Однак навіть наприкінці 1770-х рр. земські комісари мали організовувати переселення зимівчан до слобід та контролювати цей процес через наглядачів[23]. Або ж слідкувати за тим, щоб зимівчани будували в містах будинки.

Земські комісарські правління були не в змозі виконати всіх завдань, які стояли на той час перед місцевими органами Азовської та Новоросійської губерній. Тож існувала потреба пришвидшеному у створенні ще однієї ланки провінційно-повітової системи – повітових і провінційних канцелярій. Ведення цієї ланки посилювало необхідність у формуванні нових штатів губерній. Уже в ордері від 18 липня 1775 р. Г. Потьомкін наказував В. Черткову розподілити губернію на провінції та повіти і скласти штати[24]. Восени 1775 р. штати були складені. Однак з їх конфірмацією вищими органами влади виникли складнощі. В листі до генерал-губернатора Г. Потьомкна 1776 р. щодо штатів нових губерній Катерина ІІ вказувала: «тут призначаються та вводяться знову воєводи та їх канцелярії, які в Маніфесті моєму від 11 листопада 1775 р. заборонені і відписані. Буде конфірмую, як представлені, то й вийде з того, що в одному місті хулю те, що в іншому вводжу…»[25]. Однак поширення у 1770-х рр. в Степовій Україні «Положень з управління губерніями» 1775 р. було складним через декілька чинників, головним з яких була невідповідність соціально-економічних умов регіону вимогам реформи. В регіоні ще не існувало достатньої кількості людності для введення «Положень», за якими губернія мала нараховувати 300–400 тисяч осіб чоловічої статі, а повіт – 20–30 тисяч[26]. Також ще не склався достатній прошарок дворянства для заповнення чисельних виборних посад в установах. Г. Потьомкін, який завдяки рапортам губернаторів все більше розумів реалії Азовської та Новоросійської губерній, відтермінував введення «Положень». Хоча ідея такої реформи в другій половині 1770-х – на початку 1780-х рр. була присутня в місцевих органах влади, про що свідчать проєкти по формуванню штатів відповідно «Положень» від місцевих губернаторів[27]. Зокрема, В. Черткoвим у 1778 р. було надіслано Г. Потьомкіну проєкт зі штатами «Азовського намісництва». Але в цьому ж проєкті він повідомляв, що дворянства для заповнення присутніх місць не вистачає[28]. Тож реформа була відтермінована аж до 1783 р., коли було створене Катеринославське намісництво. А влітку 1776 р., відповідно до початково складених губернаторами штатів, були відкриті повітові та провінційні канцелярії. Але з конфірмацією їх все ж були складнощі. Так, очевидно, що штат Азовської губернії функціонував лише за особистої апробації генерал-губернатора у березні 1776 р.[29] Це призводило до труднощів у фіксуванні органів управління.

За російським законодавством, провінційні канцелярії підпорядковувалися безпосередньо губернським канцеляріям. Провінційним канцеляріям підпорядковувалися повітові та земські комісари повітів. В окремих повітах з Азовської та Новоросійської губерній до відкриття Катеринославського намісництва продовжували існувати лише земські комісарські правління. Таке «спрощення» було викликано недоліком чиновників, браком фінансування та відносно невисокою щільністю населення на півдні колишніх Запорізьких Вольностей. Однак через це відбувалося збільшення управлінського навантаження на «оптимізовані» управлінські структури. Траплялися випадки, коли один земський комісар очолював одночасно два повіти, або одна провінційна канцелярія очолювала дві провінції[30].

Так, на 1778 р. у Новоросійській губернії існували: Єлизаветградська та Слов'янська провінційні канцелярії, при цьому до відомства останньої належала також Херсонська провінція. В межах Єлизаветградської провінційної канцелярії діяли повітові канцелярії разом з земськими комісарами: в Крюківському та Катерининському повітах. У Слов'янській провінції повітова канцелярія та земський комісар діяли в Саксаганському повіті, в Кизикерменському повіті був тільки земський комісар. В повітах Херсонській провінції: Херсон-

[22] Брехуненко В. Бойко П. Гарбуз для «Новоросії»… С. 100.

[23] Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття)… С. 203–204.

[24] Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Вып. 2. Екатеринослав : Типография губернского земства, 1905. С. 4–7.

[25] Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. Москва : «Наука», 1997. С. 111.

[26] Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття)… С. 8.

[27] Панкєєв О., Олененко А. Азовське намісництво: нереалізований проект. Запоріжжя, 2011. 98 с.

[28] РДАДА. Ф. 16, оп.1, д. 797, ч. XII. Л. 28.

[29] Панкєєв О. Історичні умови формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття… С. 12.

[30] Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття)… С. 194; Олененко А. Особливості адміністративно-територіального устрою Азовської губернії… С. 97.

ському, Новопавлівському та Інгульському діяли лише земські комісари[31].

У повітах, що мали за адміністративний центр фортеці, повітові канцелярії чи земські правління не створювалися, діяли вже наявні комендантські канцелярії[32]. Також на території сотень Полтавського та Миргородського полків, включених у 1764 та 1775 рр. до Новоросійської губернії, діяли традиційні органи влади.

З плином часу по мірі заселення повітів Новоросійської та Азовської губернії та поповнення чиновництва провінційно-повітові органи поступово уніфікувались. Так, якщо Азовській губернії у 1775–1776 рр. у чотирьох з семи повітів діяли лише земські комісарські правління, то на початку 80-х рр. XVIII ст. – вже у одному з восьми[33].

Діяльність провінційних та повітових канцелярій очолювали воєводи, їх заступниками були товариші воєвод. До складу провінційної канцелярії входили також прокурор, секретарі, протоколіст, регістратори, перекладачі, канцеляристи та підканцеляристи. У повітовій канцелярії, окрім воєводи та товариша, були один секретар, товмач та канцелярські службовці[34]. Діяльність воєвод регулювалась інструкцією 1728 р. За її положеннями до обов'язків воєводи відносилися виконання поліцейських функцій і боротьба з епідеміями; організаційне забезпечення рекрутського набору та квартирування військ. Важливі з точки зору уряду обов'язки воєводи мали з фіскального управління, а саме займалися стягненням недоїмок. Окрім того, воєводам надавалася повноваження стосовно судочинства[35].

У Новоросійській та Азовській губерніях сфера діяльності провінційних і повітових канцелярій, утворених на території колишніх Запорізьких Вольностей, також отримала свою специфіку. За інструкцією, що була надана Слов'янській провінційній канцелярії губернським товаришем Л. Алєксєєвим, вона найбільше мала сфокусуватися на вирішенні різних питань стосовно запорізького населення. Відтепер провінційні канцелярії здійснювали загальний контроль за переміщенням та настроями козаків. Для контролю за переміщенням населення воєводська канцелярія мала отримувати від земських комісарів щомісячно відомості про кількість населення. Також воєводські канцелярії контролювали видачу білетів запорожцям[36]. Окремим напрямком провінційних канцелярій був контроль через земських комісарів та наглядачів селищ щодо переселення запорожців до казенних слобід. Також згідно з інструкцією важливими напрямками діяльності канцелярій були впровадження нової фіскальної системи та системи поштових сполучень.

Виконання повітовим та провінційним чиновництвом своїх посадових обов'язків відбувалося у досить непростих для них умовах. По-перше, постійно виникали згадані проблеми з грошовим забезпеченням. Проблему з невиплатою грошей чиновникам промовисто ілюструє рапорт на ім'я Г. Потьомкіна від Новоросійської губернської канцелярії 1781 р., в якому зазначено: «З надійшовшого від цієї канцелярії до вашої світлості від 25 лютого цього 1781 року представлення відомо вже вашій світлості про крайній недолік по цій губернії грошах і яку через те приналежні їй [...] чини від неотримання належних їм грошей терплять нестачу»[37]. Інколи генерал-губернатор був змушений надавати розпорядження губернаторам, щоб ті сплачували зарплатню найнеобхіднішим посадовцям.

Загалом умови виконання посадових обов'язків в Азовській та Новоросійських губерніях ніяк не визначалися комфортом. Багато з них змушені були працювати в умовах, малопридатних для існування. Будівництво приміщень для установ потребувало часу. Функціонування новостворених органів влади часто відбувалося в будівлях, які не були придатні для тривалого перебування. Чиновники працювали в вологих, темних і холодних приміщеннях. Траплялися випадки, коли новопризначені чиновники навіть не могли розпочати виконувати свої обов'язки через різке погіршення стану здоров'я. Наприклад, щойно призначений на посаду земського комісара Крюківського повіту капітан Прима через стан здоров'я поступився посадою секретареві Новоросійської канцелярії Петру Василякову[38]. І, звичайно, у перші роки по зруйнування Запорізької Січі додавало «неспокою» службі місцевих чиновників, особливо

[31] Месяцеслов с росписью чиновных особ... С. 348–351.

[32] Панкєєв О. Історичні умови формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття... С. 11.

[33] Олененко А. Особливості адміністративно-територіального устрою Азовської губернії... С. 99.

[34] РДАДА. Ф. 16. ОП. 1. Д. 796. Ч. 1. Л. 49 зв.

[35] Ерошкин Н. П. История государственных учреждений в дореволюционной России. Москва : «Наука», 1981. С. 105–106.

[36] Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття)... С . 196–198.

[37] РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч.1. Л. 32.

[38] Панкєєв О. С. Джерела з історії губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття... С. 186.

повітових, здійснення управління запорожцями, які, як ми бачимо навіть з згаданого рапорту про Якова Бершадського, були налаштовані до нової влади вороже. Щоправда, серед запорізької старшини були і ті, хто відразу після зруйнування Січі пристав на пропозиції влади виконувати різні управлінські доручення[39].

Однак певною мірою «незручності» служби в Азовській та Новоросійській губерніях компенсувалися можливістю для чиновництва отримання тут земельних наділів у володіння за умовах їх заселення. Чиновництво не тільки губернського, але й повітової та провінційної ланок управління стало однією з категорій активних шукачів та згодом власників земельних володінь в Степової України, що підтверджується відомістю Азовської губернії 1779 р.[40]

Таким чином, впродовж другої половини 1770-х – початку 1780-х рр. було сформовано провінційно-повітовий апарат місцевої влади Азовської та Новоросійської на території колишніх Запорізьких Вольностей. Через квапливість, відсутність достатньої обізнаності з регіоном імперської влади, складнощі бюрократії та фінансування повітово-провінційна система мала спрощену структуру та чисельні проблеми у функціонуванні. Місцеві чиновники потерпали від чисельних «незручностей», остерігались запорожців та проявляли як гнучкість, що вимагалася від губернських органів влади, так і жорстокість до місцевого населення, що продовженням їхньої натури та збільшеним відчуттям власного значення через посади. Основними завданнями повітових та провінційних органів в цей час були ліквідація запорізької спадщини, впровадження контролю за податками та поліцейського управління. При всіх недоліках його функціонування місцевий апарат сприяв введенню в Степовій Україні «Положень з управління губерніями» у 1783 р.

[39] Брехуненко В. Бойко П. Гарбуз для «Новоросії»… С. 79.
[40] Еволюція складу населення Південної України… С. 18.

References

Administratyvnyi ustrii Pivdennoi Ukrainy (seredyna XVIII – persha polovyna XIX stolittia). Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. T. 1. Zaporizhzhia, 2005. 528 + XLI s. [in Ukrainian].

Bogumil A. K istorii upravleniia Novorossii kniazem G. A. Potemkinym. Ordera 1775 i 1776 goda. Vyp. 2. Ekaterinoslav, 1905. 134 s. [in Russian].

Brekhunenko V., Boiko P. Harbuz dlia «Novorosii». Vyrok moskovskykh dokumentiv XVII–XIX st. Kyiv, 2025. 207 s. [in Ukrainian].

Evoliutsiia skladu naselennia Pivdennoi Ukrainy ostannoi chverti XVIII – pochatku XIX st. v opysovo-statystychnykh dzherelakh: zbirnyk dokumentiv / Upor. P. Boiko, V. Brekhunenko, A. Zaiats, O. Amelina. Lviv; Zaporizhzhia, 2023. 584 s. [in Ukrainian].

Ekaterina II i G. A. Potemkin. Lichnaia perepiska 1769–1791. Moskva, 1997. 992 s. [in Russian].

Eroshkin N. P. Istoriia gosudarstvennykh uchrezhdenii v dorevoliutsionnoi Rossii. Uchebnik. Moskva, 1981. 252 s. [in Russian].

Makidonov A. V. Personalnyi sostav administrativnogo apparata Novorossii XVIII veka: spravochnik. Zaporozhe, 2011. 334 s. [in Russian].

Mesiatseslov s rospisiu chinovnykh osob v gosudarstve na leto ot rozhdestva Khristova na 1778 g. Sankt-Peterburg, 1778. 392, 9 s. [in Russian].

Olenenko A. Osoblyvosti administratyvno-terytorialnoho ustroiu Azovskoi hubernii. *Muzeinyi visnyk*, 2012. 12: 95–101 [in Ukrainian].

Opysy Stepovoi Ukrainy ostannoi chverti XVIII – pochatku XIX stolittia. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Uporiadnyk: A. Boiko. T. 10. Zaporizhzhia, 2009. 434 s. [in Ukrainian].

Pankieiev O. Istorychni umovy formuvannia chynovnytstva Rosiiskoi imperii v Pivdennii Ukraini u druhii polovyni XVIII stolittia. *Mandrivets*. 2013. 3: 9–15 [in Ukrainian].

Pankieiev O. Kozatskyi faktor u diialnosti hubernskoho ta povitovoho chynovnytstva Pivdennoi Ukrainy u druhii polovyni XVIII stolittia. *Viisko Zaporozke yak symvol svobody ta nezalezhnosti*: mater. konfer. 16–17 zhovtnia 2009 r. Zaporizhzhia, 2009. T. XVI. 219–221 [in Ukrainian].

Pankieiev O., Olenenko A. Azovske namisnytstvo: nerealizovanyi proekt. Zaporizhzhia, 2011. 98 s. [in Ukrainian].

Pankieiev O. S. Dzherela z istorii hubernskoho ta povitovoho chynovnytstva Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII stolittia. Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.06. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv, 2019 [in Ukrainian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie Pervoe. SPb., 1830. T. XX. 1034 s. [in Russian].

Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv (RGADA). F. 16. Op. 1. D. 693. Ch. 1. 628 l. [in Russian].

RGADA. F. 16. Op. 1. D. 796. Ch. I. 285 l. [in Russian].

RGADA. F. 16. Op. 1. D. 797. Ch. XII. 387 l. [in Russian].

Savchenko I. Administratyvnyi ustrii Azovskoi ta Novorosiiskoi hubernii (1775–1783 rr.). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. 2005. 10: 259–282 [in Ukrainian].

Savchenko I. Zaporizka spadshchyna v diialnosti mistsevykh ustanov Azovskoi ta Novorosiiskoi hubernii. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2009. XXVI: 204–208 [in Ukrainian].

Shyian R. Diialnist zemskykh komisariv na terytorii kolyshnikh Zaporizkykh Volnostei u pershi roky pislia likvidatsii zaporozkoho ustroiu. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZDU*. Zaporizhzhia, 1999. VI: 3–6 [in Ukrainian].